

Magnus Brandt Nielsen

Anmeldelse af Francesco O. Zambonis *At the Roots of Causality: Ontology and Aetiology from Avicenna to Fakhr Al-Dīn Al-Rāzī*. Brill, 2023; E-bog 2024; 344 sider).

Bokanmeldelse

Debatten om kausalitet – årsag og virkning – i klassisk og senklassisk islamisk filosofi (ca. 900-1300) er både teknisk og kompleks. Francesco O. Zambonis *At the Roots of Causality* er tilsvarende krævende, men skrevet med en glimrende klarhed. En grundlæggende præmis i bogen er, at enhver teori om kausalitet nødvendigvis indebærer en teori om det værende – en ontologi – i et gensidigt afhængigt forhold. Zamboni anlægger en filosofisk og begrebsligt orienteret tilgang med fokus på argumenter, teorier og positioner snarere end på historisk kontekst. For at sætte bogens filosofiske diskussioner i perspektiv vil jeg derfor indledningsvis give et kort rids af den historiske baggrund.

Forståelsen af kausalitet i islamisk filosofi er tæt forbundet med den græske arv, især Aristoteles og nyplatonismen. Hos Ibn Sīnā (Avicenna) (d. 532/1037), særligt i *Helbredelsen (al-Shifāʾ)*, udgør Aristoteles' kausalitetslære et centralt omdrejningspunkt. I *Fysikken* (194b24-195a3) skelner Aristoteles mellem fire årsager, som samlet forklarer en genstand, for eksempel en statue: materiel (marmor), formel (menneskefigur), udvirkende (skulptør) og final (udsmykning). Det er særligt den udvirkende årsag – *al-fāʿil*, "den, der handler" – som bliver filosofisk og teologisk omstridt i den islamiske tradition, fordi den implicerer agens.

Hvor filosoferne (*al-falāsifa*) betragter agens som noget, der i en vis forstand deles mellem Gud og skabte væsner, insisterer teologer (*al-mutakallimūn*) på, at kun Gud har agens i egentlig forstand. Ifølge al-Ashʿarī (d. 323/935) kan mennesker ikke skabe, men kun tilegne sig handlinger (*kasb*). Kausalitet mellem

skabte væsner bliver dermed illusorisk. I forlængelse af denne tradition er en afgørende kritiker af Ibn Sīnās kausalitetsbegreb Abū Ḥāmid al-Ghazālī (d. 505/1111). I *Filosoffernes selvmodsigelser* (*Tahāfut al-falāsifa*) hævder han, at der ikke findes nogen nødvendig forbindelse mellem årsag og virkning – naturens regelmæssighed skyldes udelukkende Guds vilje og forudbestemmelse (*taqdīr*). Årsag og virkning skabes samtidigt (*‘alā al-tasāwuq*) og kan til enhver tid adskilles. Ifølge al-Ghazālī risikerer Ibn Sīnās system at gøre mirakler umulige og dermed begrænse Guds almagt, fordi hans system tilskriver de skabte tings naturer en stabil og forudsigelig virkningsevne, hvilket underminerer ideen om, at Gud kan ophæve eller tilsidesætte naturens orden – som det netop sker i mirakler. Hermed bliver kausalitetsdebatten ikke kun metafysisk, men teologisk: Hvordan forstås Guds agens og almagt? Spændingen mellem en autonom natur og en teologisk aktiv Gud går som en rød tråd igennem den islamiske intellektuelle tradition.

Det er blandt andet denne spænding og dens filosofiske implikationer, Zamboni undersøger i *At the Roots of Causality*. Bogen fokuserer på Ibn Sīnās begreb om den udvirkende årsag (*al-‘illa al-fā‘ila*), altså det princip eller den agent, som bringer noget til at eksistere. Zamboni undersøger, hvordan denne forståelse bliver modtaget, fastholdt, nuanceret eller kritiseret af senere kommentatorer. En central skikkelse her er Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. ca. 606/1210), ofte anset som den mest indflydelsesrige senklassiske tænker. Zambonis analyse spænder således over en afgørende periode fra det 11. til det 13. århundrede.

Det kan være problematisk at tale om kausalitet i generelle termer, da mange arabiske filosoffer – ofte uden at gøre det eksplicit – opererer med en skelnen mellem *primær* og *sekundær* udvirkende kausalitet. Den primære kausalitet tilskrives Gud som skaber, mens sekundær kausalitet betegner den måde, hvorpå skabte væsner (mennesker, dyr, naturfænomener) virker som årsager i verden. Netop denne sekundære kausalitet benægtes af mange teologer som al-Ash‘arī og al-Ghazālī, der fastholder, at kun Gud har egentlig agens. Skellet er afgørende for, hvordan man forstår Guds rolle i naturens orden.

Zamboni vælger imidlertid ikke at følge denne teologiske distinktion, men anlægger en begrebslig tilgang, hvor han undersøger, hvordan årsagsbegrebet fungerer internt i Ibn Sīnās system. Her viser en af bogens vigtigste indsigter sig: Al-Rāzī er blandt de få tænkere, der forsøger at samle de fire aristoteliske

årsager under ét overordnet princip. For al-Rāzī synes de at udtrykke forskellige funktioner i én samlet kausal struktur – en syntese, han også tilskriver Ibn Sīnā. Zamboni argumenterer imidlertid for, at dette er en fejllæsning. Ibn Sīnā opretholder de aristoteliske årsager som ontologisk adskilte: Den udvirkende årsag handler om aktualisering af potentiale, den formale om væsensform og den finale om formål. Disse forklaringsformer kan ikke reduceres til én samlet model. Ved at fastholde denne sontring demonstrerer Zamboni ikke blot tekstnærhed, men også filosofisk præcision: Han insisterer på, at Ibn Sīnās begrebsstruktur ikke bør rekonstrueres ud fra senere systematiseringer hos kommentatorer som al-Rāzī. En sådan syntese risikerer at sløre forskelle, som for Ibn Sīnā netop var afgørende for at opretholde hans metafysiske arkitektur.

Zambonis tilgang er som nævnt ikke primært historisk, men begrebslig og argumentativ. Det kunne umiddelbart fremstå som en svaghed, men det viser sig snarere at være en styrke. Bogen minder i sin opbygning om en platonisk dialog, hvor Ibn Sīnās position præsenteres som udgangspunkt, hvorefter den udfordres og videreudvikles gennem andre tænkere svar, kritik og bearbejdning.

Indledningsvist i bogen gives en kortfattet biografisk introduktion til de mange tænkere, der behandles. Zamboni inddrager et bredt persongalleri: Foruden de mest kendte skikkelser – såsom Ibn Sīnā, al-Ghazālī, Shihāb al-Dīn al-Suhrawardī (d. 587/1191) og al-Rāzī – analyseres også en række mindre studerede filosoffer, heriblandt Bahmanyār ibn Marzubān (d. 458/1066), Abū l-‘Abbās al-Lawkarī (d. ca. 517/1123), ‘Umar al-Khayyām (d. ca. 518/1124), Ibn al-Malāḥimī al-Khwārazmī (d. 536/1141), Zayn al-Dīn al-Sāwī (d. ca. 540/1145), Abū l-Faṭḥ al-Shahrastānī (d. 548/1153), Abū l-Barakāt al-Baghdādī (d. ca. 560/1165), Sharaf al-Dīn al-Mas‘ūdī (d. ca. 586/1190) og Afḍal al-Dīn ibn Ghaylān al-Balkhī (d. ca. 590/1194). Selvom disse tænkere varierer i både indflydelse og filosofisk tyngde, behandles de alle med blik for hver deres egenart.

For at gøre denne mangfoldighed analytisk håndterbar organiserer Zamboni sit materiale i fire kategorier: de inkarnerede avicennianere, modstanderne, innovatorerne og systematiseringen. De inkarnerede avicennianere er tænkere, der eksplicit viderefører og bekræfter Ibn Sīnās positioner uden væsentlige ændringer; de fungerer som forlængelser af hans projekt. Modstanderne forholder sig derimod kritisk og ofte polemisk til hans

kausalitetslære – herunder blandt andre al-Ghazālī og teologiske tænkere, som hævder Guds udelte skabermagt. Innovatorerne introducerer nye måder at forstå kausalitet på, særligt i forlængelse af Ibn Sīnā, men med originale modifikationer, som kan være både metafysiske og metodiske. Endelig gives al-Rāzī en særstilling som “systematikeren”, fordi han ikke blot kommenterer på tidligere positioner, men forsøger at syntetisere og omstrukturere hele årsagslæren i en ny begrebslig ramme. Denne typologiske opdeling fungerer ikke kun som en hjælp til overblikket, men muliggør en tematisk og systematisk sammenligning på tværs af tekst- og traditionsgrænser. Zamboni formår overbevisende at tydeliggøre både ligheder og forskelle i tænkernes kausalitetsforståelse – en bedrift, der er særlig bemærkelsesværdig i lyset af det omfattende og forskelligartede materiale, han behandler.

Zamboni strukturerer sin analyse om tre typer præmisser, der alle udspringer af Ibn Sīnās forståelse af den udvirkende årsag: (1) Begrebsliggørelsens præmisser – de ontologiske betingelser for overhovedet at formulere en teori om kausalitet; (2) Mulighedspræmisserne – under hvilke vilkår sådanne årsager kan eksistere; og (3) Eksistenspræmisserne – hvad der skal til for at hævde deres faktiske eksistens i verden. Med disse tre lag som ramme behandler bogen en række tæt forbundne filosofiske og teologiske problemstillinger, herunder distinktionen mellem essens og eksistens, begrebet om mental eksistens og ikke-eksistens, universalitet, kausal prioritet og kontingens. Zamboni viser, hvordan forståelsen af årsag ikke kan isoleres fra disse begreber, men tværtimod forudsætter dem og samtidig får betydning for, hvordan de artikuleres.

På tværs af de fire grupper af tænkere – inkarnerede avicennianere, modstandere, innovatorer og systematikeren al-Rāzī – anvender Zamboni disse præmisniveauer til at kortlægge både kontinuitet og uenighed. Det er denne begrebsstyrede tilgang, der giver analysen klarhed og overblik i mødet med et usædvanligt bredt og komplekst kildemateriale. Ét af de begreber, som både muliggør og komplicerer ideen om udvirkende kausalitet, er netop “eksistens”, og det er her, Zamboni for alvor træder ind i kernen af den avicennianske metafysik.

Eksistens er et nøglebegreb i forståelsen af kausalitet i islamisk filosofi, da kausalitet opfattes som dét at bringe noget til eksistens – enten midlertidigt eller varigt. Denne forståelse leder direkte ind i Ibn Sīnās metafysiske grundstruktur, hvor

sondringen mellem det eksisterende (*mawjūd*) og eksistens (*wujūd*) er afgørende; altså forskellen mellem det, der eksisterer, og eksistens som begreb. Ibn Sīnā definerer metafysikkens genstandsområde som “det eksisterende, for så vidt som det er eksisterende” (*al-mawjūd bi-mā huwa mawjūd*), i tråd med Aristoteles. Hos Ibn Sīnā forstås eksistens som et primitivt, epistemologisk begreb – det vil sige: noget, der erkendes umiddelbart, uden behov for definition, afledning eller reference til andet. Enhver definition af “eksistens” forudsætter allerede, at begrebet er givet. Det gør eksistens til det mest grundlæggende begreb i hele det metafysiske system. Samtidig fungerer “eksistens” som et universelt og uændret prædikat, der kan anvendes på alle subjekter uanset deres natur. Det er med andre ord transcendentalt: Ethvert andet prædikat, såsom “hvid” eller “lille”, forudsætter først, at subjektet eksisterer. Og når vi siger, at både et “hus” og en “plante” eksisterer, betyder prædikatet det samme i begge tilfælde – det er ikke tvetydigt. Zamboni udfolder dette ræsonnement særligt overbevisende i bogens to første kapitler, hvor han forbinder eksistenslære og kausalitet på en måde, der viser både filosofisk dybde og tekstnærhed. Spørgsmålet om, hvad det vil sige at virke som årsag, er derfor tæt sammenvævet med hele Ibn Sīnās eksistensteori, og det er netop denne sammenhæng, Zamboni udfolder med stor akribi gennem bogens 11 kapitler.

Af bogens kapitler skiller især kapitel 11 sig ud med sin behandling af ideen om kausal prioritet. Kausal prioritet betegner den asymmetriske relation mellem en årsag og dens virkning: Hvis virkningen eksisterer, må årsagen nødvendigvis eksistere, men en årsag kan eksistere uden at aktualisere sin virkning. Denne asymmetri udelukker enhver form for selvforårsagelse (*self-causation*), for ellers skulle en genstand eksistere, før den eksisterer. Zamboni argumenterer overbevisende for, at dette er Ibn Sīnās position. I kontrast hertil står al-Ghazālīs forståelse, hvor relationen mellem årsag og virkning ikke anses for nødvendig. Fordi Gud har absolut kontrol, kan en virkning opstå uden en stabil, forudgående årsag – relationen suspenderes i lyset af Guds suveræne vilje. Denne uenighed er ikke blot teknisk, men har dybe teologiske implikationer: Hvordan skal Guds handling og vilje forstås i forhold til naturens orden og Koranens mirakelbeskrivelser? Hos Ibn Sīnā er Gud ikke selvforårsaget, men ren eksistens – den nødvendigt eksisterende (*wājib al-wujūd*). Det er ikke en videreførelse af Aristoteles’ ide om den ubevægede bevæger (*ho ou kinoumenon kinei*), hvor bevægelse

står centralt, men et ontologisk ræsonnement: Gud eksisterer nødvendigt og uden årsag og betinger al anden eksistens, som alene er kontingent. Her spores et tydeligt nyplatonisk islæt: Alt, hvad der eksisterer, strømmer fra én nødvendighed – dog uden at dette indebærer selvforårsagelse.

Al-Rāzī udfordrer denne model. Hos ham fremstår Gud alene som selvforårsaget, hvilket skaber en radikal brudflade i forhold til Ibn Sīnās system. Som Zamboni viser, opstår hermed en filosofisk spænding: Hvis Guds eksistens er selvforårsaget, mens alt andet kræver årsag udefra, får vi to uens former for eksistens. Det truer begrebet "eksistens" med tvetydighed og underminerer Ibn Sīnās krav om begrebslig enhed og universalitet.

Zamboni identificerer desuden en metodisk udfordring ved al-Rāzīs tekster. Al-Rāzīs tænkning er ofte dialektisk og eklektisk: Forskellige positioner præsenteres uden entydig tilslutning. Diskussionerne ender ofte i det mest sandsynlige svar eller i en form for platonisk apori. Al-Rāzī bevæger sig derudover fra en teologisk baggrund præget af ash'arisme til en moden tænkning, hvor han aktivt og kritisk anvender filosofiske redskaber. Det bidrager til, at han ofte unddrager sig entydig systematisk placering. Zambonis forsøg på at begrebsliggøre og strukturere al-Rāzīs filosofi er en af bogens store styrker. Derfor udfylder denne del af bogen et betydeligt tomrum i forskningslitteraturen og bringer ny klarhed til en af den senklassiske periodes mest komplekse tænkere.

Zambonis *At the Roots of Causality* er et imponerende og ambitiøst værk, som forener teknisk filosofi med begrebslig klarhed. Bogen er krævende, men velskrevet, og det skyldes ikke mindst, at dens emne – kausalitet i den islamiske filosofiske tradition – i sig selv er højt abstrakt og begrebsligt komplekst. Zamboni leverer en dybtgående og nuanceret analyse af Ibn Sīnās teori om kausalitet og eksistens, og hans behandling af både de kendte og de mindre studerede tænkere er systematisk og original. Bogen henvender sig primært til læsere med forudgående kendskab til islamisk filosofi, metafysik eller filosofi, men også velorienterede læsere inden for religionsvidenskab og idehistorie vil finde nyt stof og velbegrundede analyser. *At the Roots of Causality* er derfor en væsentlig udgivelse i feltet og kan varmt anbefales til den læser, der ønsker at udfordre sig selv med et teknisk, men skarpsindigt værk.

Magnus Brandt Nielsen, ph.d.-studerende
Afdeling for religionsstudier, Syddansk Universitet